

ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ

УДК 911.3

Антонюк О.О.

Збереження белігеративних ландшафтів як природно-історичної спадщини Поділля

Розглянуто специфічні ознаки белігеративних ландшафтів Поділля, коротко історію їх дослідження, виокремлено проблеми охорони серед яких господарські, правові та ідеологічні, показана значимість белігеративних ландшафтів у пізнанні природи та історії Поділля та розглянуті можливості їх раціонального використання та охорони. Ключові слова: белігеративний ландшафт, Поділля, раціональне використання, охорона природи.

Антонюк Е.А. Сохранение белигеративных ландшафтов как природно-исторического наследия Подолья. В статье рассмотрены специфические особенности белигеративных ландшафтов Подолья, коротко история их исследования, выделены проблемы охраны среди которых хозяйственные, правовые и идеологические, показана значимость белигеративных ландшафтов для познания природы и истории Подолья также рассмотрены возможности их рационального использования и охраны. Ключевые слова: белигеративный ландшафт, Подолье, рациональное использование, охрана природы.

Antoniuk O. Protection of fortification landscapes as natural historical inheritance of Podillya. The article is devoted to specific features of Podillya fortification landscapes, investigation history, in short. Protection problems have been picked up. Among the problems are: economical, jurisdictional and ideological. Importance of fortification landscapes in investigation of nature and Podillya's history is shown in the article. Possibilities of rational ways how to use and protect are described in the article. **Key words:** fortification landscape, Podillya, rational usage, nature protection.

Постановка проблеми. З кожним роком кількість ландшафтних комплексів воєнного походження зменшується, проте їх значення для пізнання історії розвитку не лише суспільства, але й природи зростає. Разом з тим, серед антропогенних ландшафтів, комплекси сформовані в процесі воєнних дій, ландшафтознавцями досліджені недостатньо, а відповідно, мало звернено уваги на їх раціональне використання та охорону.

Аналіз попередніх досліджень. Більше двох сторіч белігеративні (від лат. *beligero* – вести війну) ландшафтні комплекси активно вивчають археологи, історики та краєзнавці. Яскравим прикладом у цьому відношенні є вивчення белігеративних ландшафтів Середнього Придністер'я. Започаткував такі дослідження ще у 80 – 90-х роках XIX ст. В.Антонович, а фундатор краєзнавства Ю. Сіцінський видав навіть "Археологічну карту Поділля", де чи не вперше були показані різноманітні белігеративні комплекси. В подальшому, на початку XX ст., ці дослідження продовжили М. Руданський, В. Геринович; у 1940 році С. Бібіков та Е. Кричевський, пізніше (1945 – 1953 рр.) тут працювала Середньодністерська археологічна експедиція. Про белігеративні ландшафти Середнього Придністер'я є численні відомості у фундаментальних працях Т.Пассек, П.Борисковського, І. Шовкопляс, І. Винокура, Б. Тимошука, М. Кучери та багатьох інших археологів й істориків [2].

З географів на кургани, вали та інші стародавні пам'ятники, мабуть,

першим звернув увагу В. Докучаєв. Кургани цікавили його в першу чергу в ґрунтознавчому аспекті: "... почти все курганы наших степей ...насыпаны из того же чернозема" [4 ст. 97]. Разом з тим, В. Докучаєв прекрасно розумів і їх комплексне значення, зокрема як своєрідної ознаки степу: "И действительно, стоит только попасть в черноземную, так сказать, *курганную* (виділено О. Антонюк) степь Полтавского уезда ..." (там же).

Як своєрідні ландшафтні комплекси воєнного походження, кургани, вали та городища, вперше виділив Ф. Мільков [5]. У 1974 році він запропонував у структурі антропогенних ландшафтів виділити особливий клас – *белігеративні ландшафти*. Відомі й інші назви: військово-фортифікаційні, інженерно-військові, військові, проте широкого визнання вони не отримали. Крім Ф. Мількова, белігеративні ландшафти в Росії вивчали О. Бережний, М. Дудник та інші.

В Україні ландшафтознавчі дослідження курганів, валів, стародавніх городищ розпочалися з середини 70-х років ХХ ст. Започаткували їх Л. Воропай, В. Коржик (Прут-Дністровське межиріччя, Поділля), Г. Денисик (Поділля, Правобережна Україна) та інші.

В результаті проведених досліджень у 90-х роках ХХ ст. була частково розроблена класифікація белігеративних ландшафтів, порушено питання їх раціонального використання та охорони. Проте, це були лише фрагментарні дослідження, які не дають можливості всебічно пізнати белігеративні ландшафти, особливо на регіональному рівні й, відповідно, розробити заходи з їх охорони.

Мета: виокремити проблеми і на основі польових досліджень показати можливості раціонального використання та охорони белігеративних ландшафтів Поділля.

Результати дослідження. До белігеративних ландшафтів відносяться комплекси воєнного походження – стародавні укріплені городища й фортеці, рови й вали, кургани тощо [1, 3]. Їх багато. Однак, напевно чи де-небудь на Землі ландшафтних комплексів воєнного походження є більше ніж на Східно-Свропейській рівнині, особливо в межах України. Доля розпорядилась так, що саме в Україні збереглася найгустіша мережа прикордонних довготермінових фортифікаційних споруд (ДФС), побудованих між першою та другою світовими війнами, що відомі під умовною назвою як «лінія Сталіна» (старий кордон) та «лінія Молотова» (новий кордон). Вони тут стали невід'ємною, а в окремих випадках і характерною ознакою сучасних ландшафтів.

Збереження белігеративних ландшафтів у зв'язку з історичними особливостями їх функціонування завжди відзначалося складностями. По-перше, ці об'єкти створювалися у далекому минулому (кургани, укріплені городища тощо) і природні процеси руйнування нещадно роблять свою справу. По-друге, основна функція фортифікаційних споруд – захист у військових операціях – була передумовою їх руйнування (фортеці, ДФС). Абсолютна більшість фортспоруд часів другої світової війни була виведена з ладу або знищена внутрішнім вибухом відступаючими частинами Червоної Армії. Згодом те, що не встигли знищити радянські війська, довершили нацистські, для яких радянські ДФС стали джерелом високоякісної сталі, зокрема ті, які були забезпечені бронековпаками.

Охорона белігеративних ландшафтів була і є проблемою, особливо в сучасних умовах. Це пов'язано з появою та розвитком нових чинників, явищ і тенденцій у нашому суспільному житті. Серед них основні такі:

– господарські – зумовлені змінами форм власності, перерозподілом земельних паїв та активізацією господарської і будівельної діяльності [6]. Це найактивніший і найстрашніший чинник впливу на белігеративні ландшафти. Їх розорюють, нівелюють, розкопують кому не лінь, а ті, що залишились, ділять на частини при розпаюванні земель, приватизують тощо. Останнім часом ДФС стали джерелом металобрухту для тих, хто почав робити на цьому «бізнес». Таким чином, вцілілих залізобетонних вогневих точок на сьогодні залишилось вкрай мало;

– правові – це відсутність перспективного законодавчого передбачення правових колізій щодо збереження белігеративних ландшафтів в умовах зростаючого нерегламентованого господарського та майнового тиску. Фактично, з будь-яким белігеративним ландшафтним комплексом безкарно можна зробити будь-що. Це тому, що й зараз залишаються невизначеними статус і режим цих унікальних об'єктів або територій. Так ДФС уздовж західного кордону мають сумне видовище. Кинуті напризволяще, вони засипаються сміттям, перетворюються в могильники для загиблих тварин, сюди зливають відходи паливно-мастильних матеріалів. Ми вже не наголошуємо на тому, що їм не присвоюють індивідуальних охоронних номерів. Майже жодна з них не стала експозиційним об'єктом, хоча була варта того. Візьмемо хоча б аналогічні об'єкти лінії Мажино, Маннергейма, Атлантичного валу в Європі, де розгорнуті військово-історичні виставки, які викликають надзвичайний інтерес;

– ідеологічні – після набуття Україною незалежності кардинально змінилися масштаб і вектор оцінки суспільством свого надбання. Спостерігається різкий поділ населення на тих, у кого суттєво зросла увага до своїх власних пам'яток, їх переосмислення, а звідси й збереження (У 1996-му році в Кам'янці-Подільському було створено військово-історичну організацію, яка отримала назву «Товариства шанувальників історії фортифікації»), і тих, хто зовсім не цікавиться своєю спадщиною або зацікавлений лише з якоюсь вигодою.

Белігеративні ландшафти не є об'єктом охорони лише археологів та істориків (це буває найчастіше) або географів та ландшафтознавців. Белігеративні ландшафти відносяться до нашої національної культурної спадщини. Про це свідчать й сучасні погляди на природу і місце в ній людини та зближення історико-гуманітарних й еколого-природничих наук. Це зближення поступово почало знаходити своє відображення у практичній діяльності, зокрема й охороні белігеративних ландшафтів. До недавнього часу розвиток мережі історико-культурних об'єктів та природоохоронних територій йшов паралельно, хоча науковцями уже давно розглядалась проблема створення єдиної мережі заповідних об'єктів [3].

У межах України не залишилось натуральних ландшафтних комплексів, котрі можна було б взяти під охорону. Більшість площ наявних і проєктованих природно-заповідних територій мають складне багатоетапне антропогенне походження. Антропогенні ландшафти є, за передовими європейськими підходами, самодостатніми і значними пам'ятками, утвореними в результаті складної взаємодії природних та суспільно-історичних чинників [3, 6]. Особливо це стосується пам'яток белігеративної групи. Вони концентрують в собі історію певних періодів розвитку суспільства і відображають особливості формування сучасних природних умов конкретних регіонів.

В умовах суцільної розораності плакорів лісостепу, зокрема й Поділля, кургани і вали часто є єдиними носіями доагрикультурної рослинності, а їх

травостій приймається до уваги при геоботанічному районуванні. Вони – останні притулки природної, особливо степової, рослинності і, хоч суттєво змінених, але натуральних асоціацій. Вали і кургани – ландшафтні комплекси най північнішого проникнення у лісостеп, зокрема й подільський, таких степових рослин як типчака, тирси, ковили, осоки низької, калерії Делавіля, першоцвіту весняного, шавлії степової та інших; з чагарників – терену, степової вишні, дерезняка тощо. Нерозорані кургани у багатьох випадках є своєрідними розсадниками бур'янів і шкідників – сусликів, мишеподібних гризунів і комах.

Археологічна, історична, природнича і культурна цінність белігеративних ландшафтів уже давно не викликає сумнівів, але справжня їх охорона до цього часу не налагоджена. На нашу думку, справжня охорона унікальних белігеративних ландшафтів можлива лише при умові включення їх в єдину систему культурної спадщини України і підпорядкуванню єдиному міністерству. Будь-який охоронний об'єкт, що буде віднесений до культурної спадщини нашої Батьківщини, повинен охоронятися законом, а не розпорядженням місцевої громади.

Польові дослідження показують, що детальні дослідження потрібні не лише окремо розташованих курганів, валів, городищ, але і їх висотної диференціації за приуроченістю до відповідних типів місцевостей. Переважно, белігеративні ландшафтні комплекси зосереджені на вододілах та плакорах (кургани), а також схилах річкових долин і мисах (городища, окопи). Проте, є белігеративні ландшафти, що охоплюють майже усі типи місцевостей. Особливо це стосується оборонних ліній – довготермінових фортифікаційних споруд, котрих у межах Поділля кілька. Якщо врахувати, що в долинах річок, переважно, сконцентровані майже усі наявні заповідні об'єкти, а на вододілах їх мало, то белігеративні ландшафтні комплекси суттєво доповняють і урізноманітнюють тут заповідні об'єкти.

Як і всі антропогенні ландшафти, белігеративні формуються в конкретних фізико-географічних умовах, а тому у них теж прослідковуються регіональні відміни. Це можна побачити у ґрунтовому і рослинному покритті, ландшафтній структурі, прояві небажаних процесів тощо. Белігеративні ландшафтні комплекси Придністер'я, Центрального Поділля і Середнього Побужжя неподібні між собою. У майбутньому ці відміни дадуть можливість провести районування белігеративних ландшафтів Поділля.

Найбільш ефективним напрямом раціонального використання белігеративних ландшафтних комплексів Поділля є рекреація, зокрема з метою пізнавального туризму. Частково цей напрям уже розвивається, але стихійно, що в свою чергу викликає низку проблем: паспортизація белігеративних ландшафтних комплексів, їх облаштування, детальне вивчення, різноманітні допуски до військових об'єктів тощо. Інший напрям – їх заповідання, що теж потребує сумісних зусиль ландшафтознавців, архітекторів, інженерів, військових тощо. Головне забути, що “белігеративні ландшафти не мають майбутнього”. Майбутнє у них є, бо це наша спадщина.

На відміну від інших антропогенних ландшафтів, белігеративні повністю відносяться до заповідних. З кожним роком їх стає менше. Усі напрями і заходи з їх охорони повинні бути обґрунтовані з ландшафтознавчого погляду. Заповідати потрібно не лише курган чи городище, але й територію, що примикає до них. Це дасть можливість віднести до заповідних не лише окремі белігеративні об'єкти та урочища, але й ландшафтні ділянки, місцевості, а в подальшому можливо й виділити белігеративні райони.

Висновок. Таким чином, белігеративні комплекси – городища, вали, кургани, фортеці, ДФС та інші пам'ятки мають комплексне значення для науки. Вони концентрують в собі історію певних періодів розвитку суспільства і відображають особливості формування сучасних природних умов конкретних регіонів. Виступають як археологічні, історичні і культурні цінності, мають суспільно-виховне значення. Неменший інтерес, зокрема палеогеографічний, представляють кургани і вали для географів. Разом з тим, на початку ХХІ ст. ми не маємо повної характеристики белігеративних ландшафтів ні загалом України, ні її окремих регіонів. У нашій державі історико-культурні об'єкти практично не оцінені і як туристичні ресурси. Це приводить до їх використання в обмежених масштабах й суттєво ускладнює їх раціональне використання та охорону.

1. Антонюк О.О. Белігеративні й тафальні ландшафти / О.О.Антонюк // Географія та екологія: наука і освіта. Матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції (Умань, 20-21 квітня). – Київ: Інтерлінк, 2006. – С.14-16.
2. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ – ХХ ст. / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 470 с.
3. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
4. Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь / В.В. Докучаев – М.: Сельхозгиз, 1953. – 151 с.
5. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты / Ф.Н. Мильков – М.: Мысль, 1973. – 222 с.
6. Томашевський А.П. Комплексне збереження історико-археологічної та природної спадщини: територіальний імператив / А.П. Томашевський / Екологічний вісник, 2004. – №6. – С. 2-5.